

**TÜRK HUKUK TARİHİ
ARAŞTIRMALARI**

Journal of Turkish Legal History

ISSN: 1306-6889

Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları

Journal of Turkish Legal History

Sayı 15, 2013 (Bahar)

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü	Fethi Gedikli (İstanbul Üniversitesi Sadri Maksudi Arsal Hukuk Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürü)
Kurucular	M. Âkif Aydın, Mehmet Akman, Ekrem B. Ekinci, Fethi Gedikli, M. Macit Kenanoğlu, Mustafa Şentop, Mürteza Bedir
Yayın Kurulu	M. Âkif Aydın, Mehmet Akman, Ekrem B. Ekinci, Fethi Gedikli, M. Macit Kenanoğlu, Mürteza Bedir, Sami Erdem, Ayhan Ceylan, Cihan Osmanağaoğlu Karahasanoğlu
Danışma Kurulu	İdris Bostan (İstanbul Ü.), Feridun Emecen (İstanbul 29 Mayıs Üni.), Mehmet İpşirli (İstanbul Medipol Üni.), İsmail E. Erünsal (İstanbul 29 Mayıs Üni.), M. Emin Artuk (İstanbul Medipol Üni.), İbrahim Kâfi Dönmez (İstanbul 29 Mayıs Üni.), Kemal Beydilli (İstanbul 29 Mayıs Üni.), Engin Deniz Akarlı (İstanbul Şehir Üni.), Sevgi Gül Akyılmaz (Ankara Hacı Bayram Veli Üni.), Mustafa Avcı (Ankara Sosyal Bilimler Üni.), Yusuf Karakoç (Dokuz Eylül Üni.), Nevin Ünal Özkorkut (Ankara Üni.)
Editör	Fethi Gedikli
Editör Yardımcısı	Ali Adem Yörük
Sekreterlik	Furkan Şahan
Baskı	
Baskı Tarihi	Haziran 2019

Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları yılda iki sayı yayımlanan hakemli bir dergidir. Dergide yer alan yazıların ilmî ve fikrî sorumluluğu yazarlarına aittir.

Yönetim

İstanbul Üniversitesi Sadri Maksudi Arsal
Hukuk Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi
İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Merkez Bina
Oda 58 Beyazıt/İstanbul/Türkiye
e-posta: hukuktarihimerkezi@istanbul.edu.tr

SİNEMA TV □ SİNEMA 2 □ SİNEMA 1001 □ SİNEMA 1002 □

SİNEMA AKSİYON □ SİNEMA AKSİYON 2 □ SİNEMA AİLE □ SİNEMA AİLE 2 □

SİNEMA KOMEDI □ SİNEMA KOMEDI 2 □ SİNEMA YERLİ □ SİNEMA YERLİ 2 □

Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları

Sayı 15 • 2013 (Bahar)

İçindekiler

- Vergi Hukukuna İlişkin İşlemlerde Mahkemenin Rolü
–Trabzon 1816 Numaralı (M.1560-1561) Tarihli Şer’iye Sicili Örneği– 5
Salih Korkmaz
- Klâsik Dönem Osmanlı Hukukunda Alenî Yargılanma Hakkı (Aleniyet İlkesi) 23
Müge Vatansever Öztürk
- Belgeler/Notlar*
- Almanya’da Fikr-i Hukuk ve Mekteb-i Tarihî 37
Mehmed Edib
Haz. Ali Adem Yörük
- İsam Kütüphânesi Arşiv Servisi İtalyan Konsolosluğu
Mahkemesi Takrir Defterleri 6
Tarih: H.1317-1325/M.1899-1907
Ticaret ve Hukuk Mahkemeleri Takrir Defteri Temmuz 317 41
M. Macit Kenanoğlu-Figen Kenanoğlu

VERGİ HUKUKUNA İLİŞKİN İŞLEMLERDE MAHKEMENİN ROLÜ –TRABZON 1816 NUMARALI (M.1560-1561) TARİHLİ ŞER’İYE SİCİLİ ÖRNEĞİ–

THE ROLE OF THE OTTOMAN COURT IN TAX LAW PROCEDURES
–REVIEW OF TRABZON COURT RECORD NUMBER 1816 (DATE OF 1560-1561)–

Salih Korkmaz*

ÖZ

Şer’iye sicilleri, Osmanlı Hukuk Tatbikatını göstermesi bakımından, eşsiz değerde belgelerdir. Biz de bu makalede, Trabzon’un 1816 numaralı, H. 968 (M. 1560-1561) tarihli şer’iye sicil defterinde yer alan kayıtlardan yola çıkarak, vergi hukukuna ilişkin işlemlerde, mahkemenin rolünün ne olduğu sorusunu cevaplamaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Vergi Hukuku, Şer’iye Sicilleri, Osmanlı Mahkemesi, Trabzon.

ABSTRACT

Ottoman Court Registry are documents of unique value in terms of demonstrating Ottoman law exercises. In this article, we will try to answer the question of the role of the court in the procedures related to tax law, based on the records in the registers the number of 1816 and H. 968 (M. 1560-1561)dated Trabzon.

Key Words: Ottoman Tax Law, Sharia Court Records, Ottoman Courts, Trabzon.

*

Giriş

Yüksek Lisans Tez çalışması olarak hazırladığımız “Trabzon 1816 Numaralı Şer’iye Sicili ve Hukukî Değerlendirmesi” isimli çalışma esnasında Vergi Hukuku alanındaki kayıtların sayıca çokluğu, hatta sayıca en çok kaydın vergi hukukuna

* Öğretim Görevlisi, Süleyman Demirel Üniversitesi Adalet MYO.

ilişkin tutulması dikkatimizi çekmişti.¹ Nitekim Defterde bulunan toplam 678 kayıttan 136'sı vergi hukukuna ilişkindir. Bunun üzerine vergi hukukuna ilişkin işlemlerde mahkemenin rolünün ne olduğu sorusu oluştu ve ortaya bu çalışma çıktı. Bu makalede, Trabzon'un 1816 numaralı H. 968 (M. 1560-1561) tarihli şer'îye sicil defterinde yer alan kayıtlardan yola çıkılarak, vergi hukukuna ilişkin işlemlerde mahkemenin rolünün ne olduğu sorusu cevaplanmaya çalışılacaktır. Çalışma yapılırken, öncelikle şer'îye sicilleri hakkında genel malumat verilecek, ardından dönemin ve bölgenin tarihî özellikleri, vergi türleri, vergi görevlileri ve nihayet vergi hukukuna ilişkin işlemlerde mahkemenin rolü incelenecektir.

1. Şer'îye Sicilleri

Şer'îye sicilleri, hukuk tarihi açısından çok büyük önem ihtiva eden belgelerdir ve zengin tarihî mirasımızın da bir parçasıdır. Aynı zamanda, Osmanlı Devleti ile ilgili tarihî, siyasî, iktisadî, sosyal konularda yapılacak araştırmalarda başvurulması zorunlu bir kaynaktır. İslâm Hukuku ile ilgili araştırmalarda da şer'îye sicillerine başvurmak önem arz etmektedir. Zira, Osmanlı Devleti (bu konu hakkındaki tartışmalar göz ardı edilirse)² İslâm Hukuku'nu uygulayan bir devlettir ve bu uygulamanın gözlemlenebileceği en iyi yer, şer'îye sicil defterlerindeki kayıtlardır. Bugün bize ulaşan ve on binlerce diyebileceğimiz defterlere ve bu defterlerin yukarıda kısaca belirtilen önemine rağmen, bu defterlerle ilgili çalışmaların sayısının, eldeki defter sayılarına nispetle azlığı, bu alanda daha çok çalışmanın yapılması gerektiğini göstermektedir.

¹ Bkz. Salih Korkmaz, "Trabzon 1816 Numaralı Sicili ve Hukuki Değerlendirmesi", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

² Osmanlı Hukuku'nun şer'îliği hususu literatürde tartışılmış, bu tartışmalar özellikle, örfî hukuk etrafında yoğunlaşmıştır. Bu konuya ilişkin tartışmalar konumuzun dışındadır. O sebeple burada, bu konuya işaret etmek ve meselenin tartışıldığı birkaç çalışmayı zikretmekle yetineceğiz. Bkz. Âkif Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet*, İstanbul, Klasik Yayınları, 2014, s.15-31.; Âkif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul, Beta Yayınları, 2009, s.65-77.; Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Hukuku Adalet ve Mülk*, İstanbul, Arı Sanat Yayınevi, 2008, s.162-176.; Haim Gerber, "Osmanlı Hukukunda Şeriat, Kanun ve Örf: 17.Yüzyıl Bursa'sı Mahkeme Kayıtları", Çev. Mehmet Akman, *Hukuk Araştırmaları*, C.8, No.1-3, 1994, s.265-291.; Halil İnalçık, "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfî-Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları", *AÜSBFD*, C.13, No.2, 1958, s.102-125.; Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları", *İÜEFD*, C.1 (Osmanlı Kanunnameleri İçinde), 1943, s.11-41.; Cihan Osmanağaoğlu, "Klasik Dönemi Bağlamında Osmanlı Devleti'nin Örfî Hukukuna İlişkin Genel Bir Değerlendirme", *GÜHFD*, S.2, 2007, s.75-130.

Kadınların verdikleri mahkeme kararları (ilâmlar) ve cezalarla, mahkeme huzurunda tutulmuş hüccetler, ayrıca kadınların görevleri gereği tuttukları diğer kayıtları kapsayan defterlere, şer'îye sicilleri, mahkeme defterleri, kadı sicilleri veya zabt-ı vekâyi sicilleri denilmektedir.³ Bu sicil defterlerinde karşılaşılan başlıca belge çeşitleri, ilâmlar (mahkeme kararları), vakıf senetleri, her türlü hukukî işlemin kurulması kayıtları, pazarlarda satılan ürünlerin fiyat listeleri, merkezden gelen hüküm ve fermanların suretleri vb.dir. Bu belge çeşitlerinden birkaç tanesini, konumuzla alakalı olması sebebiyle aşağıda ayrıca inceleyeceğiz.

Şer'îye sicillerde çok farklı konuları içeren kayıtların mevcut olmasının en önemli sebebi, Osmanlı kadısının yargı dışı görevlerinin de olmasıdır. Osmanlı kadısı bugünkü gibi sadece hâkimlik görevi değil, aynı zamanda yerine ve zamanına göre bulunduğu yerin mülkî ve idâri âmirliğini; çarşı ve pazarları denetleyen mahallî yöneticiliğini; vakıf ve vergi müfettişliğini; resmî belgeleri düzenleyen noterlik görevini yapmıştır.⁴ Bu yüzden şer'îye sicilleri bize hukukî, tarihî, iktisadî, siyasî vb. açılardan çok farklı konularda bilgiler verir.⁵

Şer'îye sicilleri, İslâm âleminde eskiden beri uygulanan kayıt tutma usûlü ile yazılmıştır. Bu usûl fıkıh kitaplarında “eş-şurût” ve “el-mehâdir ve's-sicilât” bölümlerinde incelenmiştir.⁶ Osmanlı Devleti yazılı muameleleri daha standartlaştırmış ve üslûp birliği sağlamıştır.⁷ Şer'îye sicillerindeki kayıtların, belirli bir usûle göre düzenlenmesi ve sicile kaydedilme usûlüne “sakk-i şer'î” usûlü denir.⁸ Mahkemece bu sicillerinin tutulmasının ve muhafaza edilmesinin en büyük sebebi, daha sonra aynı konuda bir ihtilaf vâki olursa, bu sicillerin o konuda delil teşkil edecek olmasıdır.

Şer'îye sicil defterleri, fizikî olarak dar ve uzuncadır. Bunun sebebi kadının cübbesinin cebine girecek şekilde düşünülmüş olmasıdır. Osmanlı Devleti'nde

³ Fethi Gedikli, “Şer'îye Sicillerinin Hukuk Tarihi Açısından Önemi ve Sicillere Dayalı Araştırmalar”, *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları -Tespitler-Problemler-Teklifler-*, TDV, 2007, s.73.; Abdülaziz Bayındır, *İslam Muhakeme Hukuku (Osmanlı Devri Uygulaması)*, İstanbul, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, 1986, s.1.

⁴ M. Akif Aydın, *Kadı Sicillerinde İstanbul*, İstanbul, İSAM Yayınları, 2010, s.19.

⁵ Halit Ongan, *Ankara'nın 1 Numaralı Şer'îye Sicili*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1958, s.XI vd.

⁶ Bkz. *Fetâvâ-yı Hindiyîye*, Çev. Mustafa Efe, Haz. İsmail Karakaya, Akçağ Yayınları, t.y, C.13, s.359-526.; *Fetâvâ-yı Hindiyîye*, Çev. Mustafa Efe, Haz. İsmail Karakaya, Akçağ Yayınları, t.y., C.14, s.3-276.

⁷ Bayındır, *İslam Muhakeme Hukuku*, s.2.

⁸ Ahmet Akgündüz, *Şer'îye Sicilleri Mâhiyeti, Toplu Katoloğu ve Seçme Hükümler*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988, C.1, s.18.

kadılar tarafından tutturulmuş olan şer'îye sicil defterlerinin tamamı bugüne ulaşmamıştır. Fakat bugüne ulaşan 30.000'den fazla sicil defteri vardır.⁹ Bugüne kadar bu siciller üzerinde çalışmalar yapılmış olmakla birlikte, bu çalışmaların sayısı elimize ulaşan sicillerle karşılaştırıldığında az bir orana tekâbül etmektedir.¹⁰

2. Şer'îye Sicillerinde Yer Alan Belge Çeşitleri

Yukarıda şer'îye sicil defterlerinde yer alan belge çeşitlerini ayrıca inceleyeceğimizi ifade etmiştik. Bu başlık altında, bu defterlerde yer alan bütün belge çeşitlerini ele almayacak, sadece çalışmamızı ilgilendiren ilâm ve hücceti değerlendireceğiz.

a. İlâm

İçerisinde kadının verdiği hükmü barındıran her türlü belge ilamdır.¹¹ Bir kaydın ilâm niteliğinde olması için gerekli olan şartları ve ilâmların şekil özelliklerini kısaca açıklamak gerekirse, genelde ilâmlarda bir giriş cümlesi bulunur. Bu giriş cümlesi, şer'îye sicillerinde hükümlerin girişinde yazılan “vech-i tahrîr-i hurûf budur ki”, “tahrîr-i hurûf budur ki” gibi ifadelerdir.¹² Fakat bu ifadelerin bir

⁹ Aydın, *Kadı Sicillerinde İstanbul*, s.20.

¹⁰ Bugüne kadar şer'îye sicilleri ile ilgili yapılan çalışmalardan birkaç örnek verecek olursak, en büyük çalışma M.Akif Aydın'ın proje yönetmenliğini üstlendiği “İstanbul Kadı Sicilleri” projesidir. Bu kapsamda İstanbul'a ait defterlerden kırk defter yayınlanmıştır. Halit Ongan tarafından Ankara'nın 1 ve 2 numaralı şer'îye sicilinin özeti yayınlanmıştır. Fethi Gedikli ve Mehmet Akman da İstanbul Şer'îye Sicillerinden bazı defterleri ve Galata Kadılığının 5, 20 ve 32 numaralı şer'îye sicil defterlerini yayınlamıştır. Ayrıca tarih bölümü öğrencileri tarafından bitirme ödevi olarak hazırlanan çok sayıda “sicil defteri transkripsiyonları” da mevcuttur. Şer'îye sicilleri üzerine yapılan çalışmaların diğer bir türü de bu sicillerin bir katoloğunu oluşturmak üzerine yapılan çalışmalardır. Burada da Osman Ersoy, Mücteba İlgürel, Yusuf Halaçoğlu, Fethi Gedikli, Coşkun Çakır ve Ahmet Akgündüz'ün çalışmalarını zikredebiliriz. Bu çalışmalar için bkz. Akgündüz, *Şer'îye Sicilleri*.; Fethi Gedikli, “Osmanlı Hukuk Tarihi Kaynağı Olarak Şer'îye Sicilleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.3, S.5, 2005, 187-213.; Osman Ersoy, “Şer'îye Sicilleri Toplu Katoloğuna Doğru”, *AÜDTCFD*, C.21, S. 3-4, 1963, s.33-65.; Mücteba İlgürel, “Şer'îye Sicilleri Toplu Katoloğuna Doğru”, *İÜEFİTD*, S.28-29, 1975, s.123-166.; Yusuf Halaçoğlu, “Şer'îye Sicilleri Toplu Katoloğuna Doğru; Adana Şer'îye Sicilleri”, *İÜEFİTD*, S.30, 1976, s.99-108.; Coşkun Çakır, “Osmanlı Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Tezler Bibliyografyası (1933-1999)”, *Dîvân*, S.7, 1999/2, s.251-379.

¹¹ Bayındır, *İslam Muhakeme Hukuku*, s.3.

¹² Mesela, bkz. v.2a-1.

standardı yoktur. Bazı kayıtlarda bu tarz ifadeler hiç yer verilmemiştir. Giriş cümlesinden sonra, davacının kimlik tespiti bölümüne geçilir ve davacının oturduğu şehir, kasaba, mahalle, yine davacının vazifesi, adı ve babasının adı kaydedilir. Burada da standart bir uygulama olmamış, yukarıda sayılanlar dışında da bilgiler yazılmıştır. Burada önemli olan, davacının kimliğinin tespit edilebilmesidir.¹³ Davacının kimliği tespit edildikten sonra, aynı usul ile davalının kimliği tespit edilir.¹⁴ Davalı ile ilgili bilgilerden sonra, “takrîr-i da’vâ idüp”, “da’vâ idüp”, “şer’ ile taleb iderin diyü da’vâ idüp”, “muvâcehesinde”, “mahzarında”, “takrîr-i kelâm idüp” gibi sözlerden itibaren, davacının iddiasına yer verilir.¹⁵ Bazen, iddialardan sonra bu ifadeler kullanılmıştır. Davacının iddiası üzerine davalı, davacının iddialarını kabul edebilir, reddedebilir, kısmen kabul edebilir veya karşı dava açabilir. Davalı davacının iddialarını kabul ederse bu ikrâr demektir.¹⁶ Davalı davacının iddialarını reddetmiş olabilir bu da inkâr demektir.¹⁷ Davalı davacının iddialarının bir kısmını kabul bir kısmını reddedebilir. Bu üç ihtimalin yanında davalının karşı dava¹⁸ açması da mümkündür. Davalının iddiayı reddetmesi veya kısmen kabul edip kısmen reddetmesi durumunda, davacıdan iddiasını ispat etmesi istenir. İspat yükü iddia sahibi üzerindedir ve iddia sahibi iddiasını aşağıdaki delillerden birisi ile ispat etmelidir. Bunlar, şahid, yemin, ikrâr, yazılı delil, keşif, bilirkişi, özel ispat yolları olarak sıralanabilir. Delillerin değerlendirilmesinden

¹³ Mesela, v.5b-3’de yer alan kayıta davacının kimliği “*mürd olan Yori bin Kosta ...? nâm müteveffânun evlâd-ı sigârına kibel-i şer’den mansûb vasî olan işbu bâ’isü’t-tahrîr Aleksî Vasilok nâm zımmî*” şeklinde tespit edilmiştir. Yine v.72b-5’de yer alan kayıta da “*tâbi-i kazâ-yı Tosya ...? nâm karyeden ...? çatuk kaşlu kumral sakallu Hızır bin İdris nâm kimesne*” şeklinde bir kimlik tespiti vardır.

¹⁴ Mesela v.72b-5’de yer alan kayıta davalının kimliği “*Karahisarlu Hacı Mehmed bin Yûsuf nâm kimesne...*” şeklinde tespit edilmiştir.

¹⁵ Mesela bkz. v.2b-1, 3b-3, 7a-1, 9a-1.

¹⁶ Mesela bkz. v.9a-1, 9b-1.

¹⁷ Mesela bkz. v.22b-1, 23a-2.

¹⁸ Karşı dava: görülmekte olan bir davada davalının, aynı mahkemede davacıya karşı açtığı dava olarak tanımlanabilir. Yani burada davalı, kendisine açılan davaya karşı sadece savunmada bulunmakla yetinmeyip, aynı zamanda davacıda olan bir hakkının da hüküm altına alınmasını istemelidir. Baki Kuru, Ramazan Aslan, Ejder Yılmaz, *Medeni Usul Hukuku*, Ankara, Yetkin Kitabevi, 2012, s.535.

Karşı dava kavramı, defterin tutulduğu dönemde kullanılmayan bir kavramdır. Fakat defterimizde, bugünkü manada tam olarak “karşı dava” diyebileceğimiz kayıtlar olduğu için, bu kavramı kullanmakta mahsur görmedik. Mesela V.22b-1’de yer alan kayda göre, “*Paskal ...? nâm zımmî Sozora binti Manol nâm zımmîye avreti meclis-i şer’a ihzâr*” etmiş ve “*mezbûre avrete bin akça karz virdim el’ân taleb iderin diyü da’vâ it*”miştir. Sozora da “*mukâbil deyn-i sâbık mezkûr Paskal’a karz bin sekiz yüz akça virüp hâliyâ da’vâ ve taleb*” etmiş “*Paskal inkâr*” etmiş muslihûn araya girmişse bile sulh sağlanamamış ve “*mezbûre avretden cevâbına muvâfık beyyine taleb olunup mühlet-i şer’î vir*”ilmiştir.

sonra hüküm verme aşaması gelir ve hüküm yazılır.¹⁹ Hüküm yazıldıktan sonra tarih atılır.²⁰ Tarihin altında kadı veya naibin imzası bulunur, fakat eski tarihli defterlerde ilâmın bu kısmı deftere kaydedilmemektedir.²¹ Bizim incelediğimiz sicil defterinde de kadının imzasına rastlanmamıştır. Tarih yazıldıktan sonra, en son kısma şuhûdü'l-hallerin isimleri yazılır. İncelemiş olduğumuz sicilde kâtibin/kâtiplerin isimleri de şuhûdü'l-haller arasında geçmektedir.

b. Hücjet (Senedât-ı Şer'iyye)

Hücjet: hâkimin hükmünü ihtiva etmeyen, taraflardan birisinin ikrârı ve diğerinin tasdiki ile deftere kaydolunan belgedir. Bu belgelerin en önemli özelliği, hâkimin hükmünü ihtiva etmemesidir. Hücjetler, sicillerde çokça rastlanan belge çeşitlerindedir ve mahkemelerin, bugünkü manada “noterlik” diyebileceğimiz görevi de yapmalarının bir sonucudur.²² Yani hücjetler günümüz noter belgelerinin muâdilidir. Fakat, bugün noterde yapılmayan birçok işlemle ilgili de hücjet bulunmaktadır. Taşınmaz satışlarının deftere kaydettirilmesi; evlenme için icâzet verilmesi; imam, müezzîn gibi bazı görevliler görev yerlerinden geçici olarak ayrılacakları zaman, onların yerine nasb olunan kişiye icâzet verilmesi vb. gibi.²³ Elinde bir hukukî mesele ile ilgili hücjet bulunan kimse, o konu ile ilgili kesin bir delile sahip demektir. Hücjetlerin şeklî özellikleri ilâmlarınki ile aynıdır.²⁴

3. Dönemin Tarihî Özellikleri ve Bölgenin Nüfus Yapısı

İncelemiş olduğumuz defterin ait olduğu dönem, XVI. yüzyılın ikinci yarısıdır. Defterdeki kayıtların çok büyük bir kısmı H. 968 (M. 1561) yılına aittir. Bu defterde H. 968 yılına ait olmayan birkaç kayıt bulunsa da, bunlar müstakilen deftere işlenmiş kayıtlar olmayıp, önceden deftere geçirilmiş kayıtlardaki gelişmelerin deftere eklenmesi suretiyle oluşmuştur.²⁵ Kayıtların tarihlendiği H. 968

¹⁹ Mesela bkz. v.68b-3.

²⁰ Mesela, “fi 2 Ramazân sene 968.”

²¹ Bayındır, *İslam Muhakeme Hukuku*, s.3.

²² Bayındır, *İslam Muhakeme Hukuku*, s.12.; Akgündüz, *Şer'iyeye Sicilleri*, C.1, s.21.

²³ Mesela bkz. v.3b-4, v.12b-1, 24a-1.

²⁴ Abdullah Demir, *Medeni Yargılama Hukuku Osmanlı Mahkemesi*, İstanbul, Yitik Hazine Yayınları, 2010, s.185-186.

²⁵ Mesela bkz. V.38a-1, 55b-3, 65b-3, 75b-3.

yılında, Osmanlı Devletinin tahtında, Kanunî Sultan Süleyman oturmaktadır ve Osmanlı Devleti en güçlü dönemini yaşamaktadır. Trabzon'un Osmanlı Devletine katılmasının üzerinden ise yüz yıl geçmiştir.²⁶

Osmanlı Devleti'nde milletler, etnik kökene göre değil, dinlerine göre sınıflandırıldıkları için biz de sınıflandırmamızı Müslümanlar ve Gayrimüslimler (Zımmîler) olarak yapmaktayız. Bölgede gayrimüslimler ile Müslümanlar karışık bir biçimde yaşamaktadırlar. O dönemde bölgenin nüfusu ve bu nüfusun ne kadarının Müslüman ne kadarının gayrimüslim olduğu konusunda, kesin bir sayı olmasa da hem aşağıda belirteceğimiz tahrir defterindeki kayıtlardan, hem de şer'îye sicilindeki kayıtlardan ortalama bir sayıya ulaşmak mümkündür. H. 961 (M. 1553) tarihli Mufassal Tapu Tahrir Defterindeki kayıtlara göre, Trabzon'un nüfusu 6100 kişidir.²⁷ Bu kişilerden 2850'si, yani %46.7'si Müslüman; 3250'si, yani %53.3'ü ise, gayrimüslimdir. Yine bu tahrir defteri kayıtlarına göre, gayrimüslimlerin çok büyük bir çoğunluğu Ortodoks, çok azı da Katoliktir. Yine, gayrimüslimlerin çok büyük bir çoğunluğu Rum'dur. Bunların yanında Ermeniler de yer almaktadırlar.²⁸ Belirttiğimiz tahrir defteri ile birlikte, önceki ve sonraki tahrir defterlerini de inceleyen Lowry ise, nüfusun 10.000'e yakın olması gerektiğini belirtmiştir.²⁹ İncelemiş olduğumuz şer'îye sicilindeki kayıtlarda, toplam nüfus sayısına ilişkin bir bilgi bulunmasa da, nüfus dağılımı hakkında bir çıkarım yapabilmemiz mümkündür. Buradan yola çıkarak sicil incelendiğinde, sicilde bulunan toplam 678 kayıttan 393 tanesinde, taraflardan en az birini zımmîler oluşturmaktadır. Özetle, hem tapu tahrir defterindeki kayıtlara bakarak, hem de incelemiş olduğumuz şer'îye sicil defterindeki kayıtlara bakarak, nüfusun en az yarısının gayrimüslim olduğu sonucuna ulaşmak mümkündür.

²⁶ Fethi Gedikli, *Osmanlı Hukuku -Makaleler-*, İstanbul, Gündoğan Yayınları, 2012, s.51.

²⁷ Heath W. Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi*, Çev. Demet Lowry, Heath W. Lowry, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2010, s.110.

²⁸ Kayıtlarda mahkemeye gelen gayrimüslim kişiler için "zımmî" ifadesi kullanılmakla birlikte, bazı kayıtlarda kişilerin "Ermeni" olduklarının ayrıca belirtildiğini, bu durumda "... nâm zımmî" yerine "... nâm Ermeni" ifadesinin kullanıldığını gördük. Mesela bkz, v.8b-1, 38a-2, 62b-3, 72b-3, 78a-3, 86a-3.

²⁹ Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi*, s.110.

4. Trabzon Mahkemesi'nin 1816 Numaralı Şer'îye Sicil Defteri

Trabzon mahkemesinin (kadılığının) 1816 numaralı şer'îye sicil defteri, Trabzon Şer'îye Sicilleri arasında, tarih olarak, elimize ulaşan en eski ikinci defterdir ve H. 968 (M. 1560-1561) tarihlidir. Defterin tutulduğu dönemin Osmanlı Devleti Klasik Döneminin en zirve noktası olması ve bölgede gayrimüslimlerle Müslümanların bir arada yaşayıp ve nüfuslarının neredeyse eşit olması defterin önemini bir kat daha artırmıştır.

Trabzon Mahkemesi'nin 1816 numaralı sicil defteri 90 varaktan oluşmaktadır, fakat defterin ilk yaprağı kayıptır. Bu halde defterde toplam 678 kayıt mevcuttur.

Elimizde bulunan defter nüshasının bazı yerlerinde tarihler, olması gereken şekilde ilerlememiştir. Bu da defterimizdeki sayfa sıralamasının karışmış olabileceğini akla getirmektedir. Fakat bu tarih farklılaşması, senenin değişmesi şeklinde değil ay ve gün farklılaşması şeklinde karşımıza çıkmıştır. Tarihin değiştiği yerler de dipnotta zikredilmiştir.³⁰

5. Vergi Türleri

Bu bölümde, defterimizdeki kayıtlarda yer alan vergileri sayıp, bu vergiler hakkında, kısaca bilgi vereceğiz.

Öşr, şer'î vergilerden olup, belirli arazilerden elde edilen mahsulden ve müslümanlardan alınır. Bu verginin oranı arazinin sulanma şekline göre değişebilir. Defterimizde de öşr vergisinin alındığına dair çok sayıda kayıt vardır. Mesela, v.41a-1'de yer alan kayda göre, erbâb-ı tımarın vekîli Müslüman reâyâdan sekiz yüz on iki akça öşr aldığını ikrâr edip, bu durumu sicile kaydettirmiştir.

Haraç-cizye, şer'î vergilerdendir. Aslında İslam Hukuku'na göre haraç ve cizye vergileri farklı vergilerdir. Her iki vergi de zımmîlerden alınır. Haraç, müslümanlarca fethedilip, gayrimüslimlerin (zımmî) eline bırakılan arazilerden alınan vergidir.³¹ Cizye ise "harac-ı re's" olarak da ifade edilen, zımmîlerin İslam Ülkesi içinde emniyetlerinin sağlanması ve askere gitmemeleri karşılığında alı-

³⁰ Mesela bkz. v.3b-1, 14a-4, 20a-1, 50b-1, 56a-1.

³¹ M. Macit Kenanoğlu, "Vergi", *DİA*, Ankara, TDV, 2013, C.43, s.52.; Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, İstanbul, Bilge Yayıncılık, 2005, s. 89-90.; Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, s.291.

nan bir vergidir.³² Defterimizde her iki vergi türü ile de karşılaşılmıştır. Fakat, Gedikli'nin de ifade ettiği gibi,³³ bu defterlerde haraç ve cizye aynı anlama gelecek şekilde kullanılmıştır. Gerçekten biz de, haraç ve cizyenin aynı anlama gelecek şekilde kayıtlarda geçtiğini tespit ettik. Mesela, v.4b-4'de yer alan kayıta “*yilda altmışar akça cizyesi kendü hesabından kalan harâcculara teslîm idüp mezkûr zimmînin zikr olunan on yıllık harâc zimmetini edâ eyledi*” ifadesinden haraç ve cizyenin aynı anlamda kullanıldığını söyleyebiliriz.³⁴

Yukarıda zikredilen vergilerden başka a'şâr,³⁵ niyâbet,³⁶ cerâim, bağât-ı hassâ, karaya çekme vergisi, resm-i mîzan, avarız³⁷, ispençe³⁸ gibi çeşitli vergilerin de toplandığına dair kayıtlar mevcuttur. Konuyu gereksiz yere uzatmamak maksadıyla ve zikredilen vergilerin toplanmasında, mahkemenin rolü açısından herhangi bir özel durum olmaması münasebeti ile vergi türleri hakkında bu kadar açıklama ile yetindik.

Verginin şer'i ve örfi karakteri bağlamında defterde geçen ifadeler de kayda değerdir. Mesela, v.33b-1'de “*kanun üzre mîriye âid olan resm-i mîzânî bi't-tamam aldum mîrî için kabz itdüm*” ve v.44b-4'de yer alan “*ispençe niyâbet ve sâir husûs-ı şer'i ve resm-i*

³² Ahmet Tabakoğlu, *İslâm İktisadına Giriş*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2016, s.69.; Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2016, s.322, s.350.; M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi*, İstanbul, Klasik Yayınları, 2012, s.379.; Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, s.291.

³³ Aynı mahkemeye ait, 1819 numaralı şer'îye sicil defterini inceleyen Gedikli de, bu defterde geçen, haraç ve cizyenin aynı anlama geldiğini belirtmiştir. (Bahsi geçen defter, bizim incelediğimiz mahkeme defterinin birkaç yıl sonrasındaki kayıtları haizdir.) Gedikli, *Osmanlı Hukuku -Makaleler-*, s.105. Ayrıca, haraç ve cizye kavramlarının, birbiri yerine kullanılması ile alakalı bkz. DİA, “Haraç- Osmanlı Devleti”, *DİA*, İstanbul, TDV, 1997, C.16, s.88.

³⁴ Yine bkz. v.6b-1.

³⁵ Has arazisi, mîrî arazi olduğu için, bir kısım arazinin tasarruf hakkı ve elde edilen gelirler, beylerbeyine has adı altında tahsis edilen eyaletlerdir. Bu araziler harâcî araziler olduğu için bu arazilerden elde edilen zirâî ürün ve meyvelerden arazinin verimliliğine göre 1/10'dan 1/2'ye kadar alınabilen ve harac-ı mukâseme denilen bir vergi alınır. Osmanlı vergi hukukunda a'şâr bu vergiyi ifade eder. Bu verginin, şer'i bir vergi çeşidi olan öşür ile alakası yoktur. Halil Cin, Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2011, s.343.

³⁶ Niyâbet vergisi hisar erine yani kale mustahfızına ait olan bir vergidir. Gedikli, *Osmanlı Hukuku -Makaleler-s.99.*; Halil Sahillioğlu, “Bâd-ı Hevâ”, *DİA*, İstanbul, TDV, 1991, C.4, s.417.

³⁷ Avarız vergisi de divan kararı veya padişah emri ile toplanan, harp zamanında ve ulûfe dağıtımını gibi olağanüstü durumlarda hazinenin sıkıntısını gidermek maksadıyla toplanan vergidir. Ömer Lütfü Barkan, “Avârız”, *İA*, İstanbul, MEB Yayınları, 1979, C.2, s.13.; Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 364.; Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, s.294.

³⁸ “Örfî bir vergi olan ispençe, çift resminin karşılığı bir çeşit baş vergisi özelliği taşımaktaydı. Hatta ispençe ve çift resmi “kulluk” adıyla da anılmaktaydı. Reâyânın senyör veya sipahiye karşı yerine getirmekle yükümlü olduğu kulluk adı verilen bazı hizmetlerin karşılığının nakde çevrilmesi gibi ispençe de eski angaryaların para haline getirilmesiyle ortaya çıkmış olabilir.” Halil İnalçık, “İспенçe”, *DİA*, İstanbul, TDV, 2001, C.23, s.177. Mesela, v.37b-3.

örfiden” kayıtları mevcuttur. Yine v.10b-3’de “*kanûn-u kadîm üzre müteveccîh olan*”, v.57b-1’de “*ber mûceb-i şer’ce ...? ve kânun-u kadîm’e*” ve v.54a-1’de yer alan “*tekâlif-i örfiyyeden muaf ve mesâlih ...? olmak üzre*” ifadeleri vardır. Bu kayıtlarda yer alan özellikle “*kanun üzre*”, “*sâir husûs-ı şer’i ve resm-i örfiden*”, “*kanûn-ı kadîm üzre*”, ve “*tekâlif-i örfiyye*”, “*ber mûceb-i şer’ce (...) ve kânun-u kadîm’e*” ifadeleri dikkat çekicidir.

6. Vergi Görevlileri

İncelemiş olduğumuz defterde vergilerin isimlerinden başka vergi görevlilerinin de isimlerine ve görevlerine yani bu vergileri kimin, ne sıfatla, kimin adına topladığına ilişkin de çok sayıda kayıt mevcuttur. Sicillerde adı geçen görevliler vergileri kendi adlarına değil, çoğunlukla vekâleten toplamaktadırlar. Vergi toplama hakkı, tımar usûlü ile işletilen yerlerde sipahiye aittir. Fakat, sipahi bu hakkını çoğunlukla vekilleri, temsilcileri vasıtasıyla kullanmaktadır.

Çoğunlukla “nasb-ı kabalcı” ifadesi ile karşımıza çıkan kabalcı, sipahi ile reâyâ arasında bulunan, sipahinin hakkını kanun üzere reâyâdan alan ve iki tarafın menfaatlerini korumakla mükellef olan kişidir. Bu kişi sipâhinin öşrünü toplamakla görevlidir ve gerekirse hâkim tarafından da atanabilir.³⁹

Kabalcı atanması ile ilgili defterimizde çok sayıda kayıt vardır.⁴⁰ Kabalcıların hem Müslümanlardan hem de zımmîlerden atandığı görülmüştür. Kabalcı dışında “haraccu” olarak isimlendirilen ve görevi “haraç ve cizye”⁴¹ toplamak olan kişi de vergi görevlileri arasındadır. Bu sayılanların dışında da vergi toplayan birçok görevli mevcuttur.⁴² Bunları kısaca sipahi⁴³, dizdar⁴⁴, mirliwa ve/veya kethüdâsı⁴⁵, erbâb-ı tımar⁴⁶, sahibi tımar ve/veya azeb⁴⁷, haraçgüzar⁴⁸, ases⁴⁹,

³⁹ Gedikli, *Osmanlı Hukuku -Makaleler-*, s.102.

⁴⁰ v.3a-1, 46b-4, 75b-2, 77a-5,77b-3, 84a-4, 85b-4, 87b-1, 88a-2, 90b-2.

⁴¹ Haraç ve cizyenin defterde aynı anlama gelecek şekilde kullanıldığına yukarıda değinmiştik.

⁴² Bkz. v.4a-2, 22a-3, 22b-3, 23b-1, 28b-4, 34a-2, 34b-3, 36a-1, 37b-4, 40b-4, 41a-1, 42b-1, 43b-1, 44a-1, 44b-4, 51a-4, 52b-1, 57a-5, 78a-2, 85a-1.

⁴³ Mesela bkz.v.34b-3.

⁴⁴ Mesela bkz.v.4a-2.

⁴⁵ Mesela bkz.v.22a-3, 22b-3, 34a-2.

⁴⁶ Mesela bkz. v.28b-4, 36a-1.

⁴⁷ Mesela bkz.v.37b-4, 40b-4.

⁴⁸ Mesela bkz.s.51a-4.

⁴⁹ Mesela bkz.v.78a-2.

mabeyn emini⁵⁰ şeklinde sıralayabiliriz. Bu görevliler yukarıda da değinildiği üzere vergileri çoğunlukla vekâleten toplamaktadırlar ve daha sonra topladıkları vergileri asıl vergi sahibine edâ etmektedirler. Bununla ilgili de defterimizde kayıtlar mevcuttur. Bu durum defterimizde, mesela v.5a-2'de yer alan kayıtta “Akçaâbâd ...?ne câbî olan Ca'fer bin Abdullâh meclis-i şer'a gelüp tâbî'-i kazâ-yı Kürtün ...? nâm karye kethüdâsı zemân-ı cibâyetimde gelüp hâliyâ a'şâr mahsûlâtı rüsûm ve hukûk-u reâyâdan zabt ve kabz iden işbu bâ'isü't-tahrîr Kirako bin Kosta nâm zimmî zimmetinde ba'de'l-hesâb beş yüz akça bâki' kalup hâliyâ getirüp kabûl idüp aldum defter için kabz eyledüm” şeklinde ifade edilmiştir. Yine v.34a-2'de yer alan kayıtta bu durum, “Kirako bin ...? nâm zimmî İlyâs Beg tımarı olan tâbî'-i Maçuka Kalohor(?) nâm karyenün kethüdâsı olup karye-i mezbûre reâyâsından mahsûl-ı tımarıdan cem' ve kabz itdüğü on beş bin akçanın on iki bin dokuz yüz akçasın mûmâ ileyh İlyâs Bege teslim idüp” şeklinde ifadesini bulmuştur.

7. Mahkemenin Rolü

Defterde bulunan toplam 678 kayıttan 136'sının, bir diğer ifade ile defterin %20 sinin vergi hukukuna ilişkin olduğunu yukarıda zikretmiştik. İşte burada, bu konudaki kayıtların neden sayıca bu kadar çok olduğunu ve mahkemenin buradaki rolünü tartışacağız. İlk olarak, vergi hukuku ile alakalı mahkeme önüne gelen kayıtları tasnif etmek gerekirse:

a. Mükellef ile vergiyi toplayan kişi arasında vergi konusunda bir ihtilafın bulunması (Toplamda 23 kayıt). Bu durum çok kez dava konusu olmuş ve mahkeme bazen verginin edâsına, bazen edâyaya gerek olmadığına ve bazen de tahsil edilmiş olan verginin haksız olduğuna ve iâdesine karar vermiştir.⁵¹ Bu davalar, vergi toplama yetkililerinin kendi aralarındaki ihtilafları şeklinde de karşımıza çıkmaktadır.⁵² Bu belgeler, yukarıda açıklanan, “ilâm” niteliğinde belgelerdir.

b. Vergi borcunu ikrâr ve/veya bu borcun tahsilinin kaydı. Vergi hukuku ile ilgili sayıca en çok kayıt bu konudadır (toplam 90 kayıt).⁵³ Burada taraflar arasında

⁵⁰ Mesela bkz.v.85a-1.

⁵¹ Bkz. v.4a-2, 6a-1, 13b-4, 14a-1, 15a-4, 15b-3, 16b-4, 27b-3, 31a-3, 31b-1, 36a-1, 37b-3, 43a-4, 48a-3, 53b-3, 53b-4, 56a-1, 60b-3, 62b-1, 75a-4, 76b-5, 77a-4, 85a-1.

⁵² Mesela bkz. v.14a-1, v.62b-1.

⁵³ v.3b-1, 4a-3, 6a-3, 6b-1, 8a-2, 9b-1, 10a-3, 11b-3, 13a-6, 14b-3, 15a-3, 16a-4, 17a-2, 20a-2, 20b-2, 21a-1, 21b-1, 22a-3, 22a-4, 22b-2, 22b-3, 23b-1, 23b-3, 24b-1, 24b-3, 24b-4, 27a-3, 28b-4, 29b-3, 30a-1, 30a-2, 30b-2, 30b-4,

bir ihtilaf bulunmamaktadır. Sadece vergi borcunun ikrâr edildiğine ve/veya vergi borcunun tahsil edildiğine ilişkin kayıtlardır. Bu belgeler, yukarıda açıklanan, “hüccet” niteliğinde belgelerdir.

c. Kaydın, vergi hukuku ile ilgili olduğunun anlaşıldığı, fakat içeriğinin tam olarak anlaşılamadığı ve dolayısıyla tasnif edilemeyenler (toplam 10 kayıt). Bu kayıtlara da dipnotta yer vermekle yetineceğiz.⁵⁴

Mükellefle vergiyi toplayan kişi arasında bir ihtilaf bulunması halinde, olayın mahkemeye gelmesi tabîdir. Zira Osmanlı Mahkemeleri, kendi görev alanlarındaki her türlü hukuki uyuşmazlığı çözmekle görevlidir. Nitekim defterde yer alan 23 kayıta böyle bir ihtilaf ortaya çıkmış, mahkeme de bu ihtilafı çözmüştür. Bu bağlamda, mahkemenin, vergi hukuku ile ilgili uyuşmazlıklarda oynadığı ilk rol, en tabî rolü olan kazâ (yargı) rolüdür. Buna ilişkin olarak, farklı mâhiyetteki birkaç kaydı burada zikredeceğiz. Mesela v.4a-2’de yer alan kayda göre: “Orta Hisâr dizdârı olan işbu bâ’isü’t-tahrîr Murâd Ağa bin Abdullâh”, “Yoriko bin Andrenko Lazo nâm zımmîyi” mahkemeye getirmiş ve “zımmî-yi mezkûr defter-i cedîd-i hâkânîde berât-ı pâdişahî ile tımarum olan tâbî’-i Sürmene Yarakar nâm karyeden Derviş nâm oğlu ile yazılı raiyyet olup kanûn-u kadîm mücebince ispençesi ve niyâbeti ve resm-i bostanı bana aid ve mütevecçih iken şer’e ve kânuna ve defter-i hâkânîye muhâlefet ta’allül ve inad idüp virmez diyü da’vâ” etmiştir. “Zımmî-yi mezkûr” ise “ben nefis-i şehirde Ayo Oyan(?) mahallesinde mütemekkin olup ispençemi ve niyâbetimi sancak begi cânibinden” alırlar, “mezkûrun yazılı raiyyeti değilüm diyü” itiraz etmiştir. Mahkeme “Murâd Ağa’nun elinde olan sahîh zimmet-i defter-i cedîd-i hâkânîye nazar” etmiş ve “mezkûr Yoriko ve oğlu Derviş karye-i mezbûrede raiyyet idüğün ile mestûr ve mukayyed bulun”duğunu tespit edip “ispençe ve resm-i niyâbetleri güzestesi ile mezkûr Murâd Ağa’ya hükm olun”muştur. V.13b-4’te yer alan kayda göre: “Ahmed bin Abdullâh nâm kimesne”, “Derviş Çavuş ve Alî Süleymân nâm kimesnenün tımar-ı ...? nâm mezra’a reâyâsından yetmiş beş akça mahsûllerin için al”mıştır. Daha sonra itiraz üzerine “mezkûr Süleymânun sicil-i mahsûsunda olan beratı ...?na nazar olun”muş ve bu kişilerin bu beratta “mestûr bulunma”dığı görülmüştür. Neticede “meblağ-ı merkûm”un “girü reâyâ”ya iadesine hükmolunmuş ve sicile kaydedilmiştir. V.31b-1’de yer alan kayda göre: “Kurd bin

31b-2, 33b-1, 34a-2, 34a-3, 34b-1, 34b-3, 35a-1, 35b-1, 35b-3, 36a-3, 36b-1, 38a-2, 38b-2, 38b-4, 39a-3, 39b-2, 39b-3, 40a-3, 40a-4, 40b-4, 41a-1, 41b-1, 42b-1, 43a-3, 43b-1, 44a-1, 44a-3, 44b-4, 47b-1, 48a-2, 48b-1, 49b-2, 50b-3, 51a-4, 51a-5, 52b-1, 53a-2, 53a-3, 55a-1, 56b-3, 57a-5, 57b-1, 57b-2, 58a-3, 61a-1, 61b-1, 61b-4, 67b-2, 68b-1, 75b-4, 77a-3, 78a-2, 79b-1, 80b-3, 88b-2, 90a-1, 90a-2.

⁵⁴ v.4b-4, 17a-1, 28a-5, 47a-2, 53b-2, 54a-1, 57b-1, 60a-4, 77a-1, 85a-2.

Behram ve Receb bin İskender nâm sipâhîler “Yayasi bin Paskal nâm zımmîyi meclis-i şer’a ihzâr” etmiş ve “zımmî-yi mezkûr bizim müşterek tımarımız olan tâbî-i Akçaâbâd Molina nâm karye reâyâsından iken göçüb” gittiğini, “ispençesin ve sâir resm-i raiyyeti virmeyüp zimmetinde bâkî” kaldığını iddia etmişlerdir. “Zımmî-yi mezkûr” Yayasi ise “ben bunlara beş altun teslîm eyledüm diyü cevâb vir”miş, “sipâhîler”in “inkâr birle cevâb vir”mesi üzerine, “zımmî-yi mezkûrdan beyyine taleb olun”muş ve bu maksatla kendisine “mühlet-i şer’î” verilmiştir. V.36a-1’de yer alan kayıta da verginin ifasına şu şekilde karar verilmiştir: “erbâb-ı timardan Hızır bin Şirmerd nâm kimesne Liyos bin Karmod nâm zımmîyi meclis-i şer’a ihzâr” etmiş ve mezkûr Liyos’un “karye-i mezbûrede vâkî olan asmalu bağ mülklerinden ve tasarrufunda olan bağât-ı hassâ mahsûllerinden sekiz yıldır ki bana müteveccih olan hakkum ve öşrünü virme”diğini, “taleb itdükde taallül ve nizâ” ettiğini iddia etmiştir. Mezkûr Liyos ise “benüm karye-i mezbûrede vâkî mülküm yokdur ve bağât-ı hassâmdan nesne zabt itmedüm diyü inkâr” etmiş, fakat durumun böyle olmadığı, şahitler vasıtası ile sipahî tarafından ispat olunmuş ve mezkûr bedelin ifasına hükmolunmuştur.

Mükellefle vergiyi toplayan kişi arasında bir ihtilaf bulunmaması halinde ise, ilk bakışta işin mahkemeyi ilgilendiren bir tarafının olmadığı düşünülebilir. Fakat yukarıda da zikredildiği üzere, defterde yer alan 90 kayıt ortada bir ihtilaf yokken tutulmuş, “hüccet” niteliğinde belgelerden oluşmaktadır. Bu durumun sebeplerinden birisi, Osmanlı Mahkemelerinin kendine has yapısıdır. Yukarıda da zikredildiği üzere, Osmanlı Kadısı bugünkü gibi sadece hâkimlik görevi değil, aynı zamanda yerine ve zamanına göre bulunduğu yerin mülkî ve idârî âmirliğini, çarşı ve pazarları denetleyen mahallî yöneticiliğini, vakıf ve vergi müfettişliğini, resmî belgeleri düzenleyen noterlik görevini de yapmıştır. Dolayısıyla defterde “hüccet” niteliğinde belgelerle çokça karşılaşılmaktadır. Mesela, v.20a-2’de yer alan kayıt şöyledir: “v.20a-2 Kazıyye-i ikrâr-ı Osmân bin Saruhan Vech-i tahrîr-i hurûf budur ki Osmân bin Saruhan nâm sipâhî meclis-i şer’a gelüp defter-i hâkânîde dört bin dokuz yüz akça Pazarbaşı Yomura nâm-ı dîger ...? nâm karye berât-ı şerifle tımarım olan işbu sene 967’de vâkî ispençe mahsûlât ve a’şâr ve sâir rüsûm ve mahsûl-i bağât-ı hâssa ve sene 968’de vâkî ispençe mahsûlât ve ...? resmi cem’i üç bin dört yüz akça olup meblağ-ı mezbûrdan ...? nâm zımmî zimmetinde elli akça ve Paskal Karol nâm zımmî zimmetinde altmış akça ve Arab ...? nâm zımmî zimmetinde doksan akça ve Mencana Karol nâm zımmî zimmetinde yirmi sekiz akça ve İskender Honca nâm zımmî zimmetinde yüz yirmi akça bâkî olup ondan mâ’ada olan üç bin yüz on akçayı bi’t-tamam reâyâ-yı karye-i mezbûre yedinden alup kabz idüp haklaştum zikr olunan bakayadan gayrı sene-i mezbûreden ve

güzeşte zimmetlerinde bâki' hakkum ve alacağum kalmadu diyü ikrâr eyledi reâyâ-yı mezbûre dahi mukırr-ı merkûmı ikrârında vicâhen tasdik idüp talepleri ile kazıyye sebt-i sicill olundı fî 17 Rebî'ül-evvel sene 968. Be-mahzar-ı Mevlânâ Halil bin Hasan ve Kâtib Yâkub Çelebi ve Hamurcı(?) Ahmed ve ...? Hüseyin Doğanlı Zâim.” Görüldüğü üzere sipâhi, bir karyenin kayıta zikredilen vergilerini toplamış, vergi borcunu tam ödemeyenlerin isimleri ve borç miktarları ayrıca zikredilip, istisna edildikten sonra, karyenin borcunun kalmadığı sicile kaydedilmiştir. Vergi toplama yetkisi kendisine verilmiş kişinin, bu yetki karşılığında ödemesi gereken tutarın bir kısmını ifa ettiğine dair bir örnek v.48b-1'de yer almaktadır. Kayda göre: “hâliyâ Trabzon Sancağı begi iken Teke Sancağı begi olan iftihârü'l ümerâi'l-kirâm Hasan Beg hazretlerinün kethüdâsı” “meclis-i şer'a gelüp mîr-i mûmâ ileyh hazretlerinün hasslarından nâhiye-yi Yomura niyâbeti ve zeâmeti ile Sürmene'nin ...?”ni “bir yıl on sekiz bin akça mukâta'aya dutan işbu bâ'isü't-tahrîr Şirvanlu Derviş”den “altı ayluk kıst için dokuz bin akça alup mîr-i müşârun ileyh hazretlerine îrsâl için mezkûr Derviş yedinden kabz” ettiğini ve mezkûr Derviş'e “mührü” ile “tezkîre vir”diğini ikrâr etmiştir.

Osmanlı mahkemelerinin kendine has yapısı sayesinde, çok çeşitli belgelerin şer'îye sicillerinde bulunmasının tabî olduğunu belirtmiştik. Fakat defterimizde, vergi hukukuna ilişkin işlemlerde, “hüccet” niteliğindeki belgeler “ilâm” niteliğindeki belgelerden yaklaşık dört kat fazladır.⁵⁵ Yani, ortada bir ihtilaf yokken tutulan kayıtlar, bir ihtilaf halinde tutulan kayıtlardan (ki bu mahkemenin en önemli görevi olan kazâ görevinin tezâhürüdür) yaklaşık dört kat fazladır. Bu durumun en önemli sebebinin, vergi hususunda daha sonra ortaya çıkacak bir ihtilafı baştan engellemek düşüncesi olduğu söylenebilir. Zira, yukarıda “hüccet” başlığı altında ifade edildiği üzere, elinde bir hukukî mesele ile ilgili hüccet bulunan kimse, o konu ile ilgili kesin bir delile sahip demektir. Yani, sicile kaydedilen bir konu ile alakalı sonradan bir ihtilaf vâki olursa, bu kayıtlar gerçek durumu ortaya çıkaracaktır.

Osmanlı Mahkemelerinin, kazâ vazifesi ile beraber yürüttüğü, bugünkü manada “noterlik” diyebileceğimiz vazifesinin önemini göstermesi bakımından, vergi hukuku ile ilgili kayıtların özellikle önemli olduğunu söylemeliyiz. Zira, vergilerin devlet açısından ne derece önemli bir konu olduğunu izaha lüzum yoktur.

⁵⁵ Bu durum, sadece incelediğimiz deftere ve sadece vergi hukukuna has da değildir. Diğer şer'îye sicillerinde de yaklaşık aynı tablo ile karşılaşmakta ve kayıtların çoğunluğunu “hüccet” niteliğinde belgeler oluşturmaktadır. Bu vaziyet, şer'îye sicil defterleri ile ilgili çalışma yapan herkesin mâlumudur. Bu oran üzerine yapılmış müstakil bir çalışma olmadığı için durumu bu şekilde ifade ettik.

Bu kayıtlar sayesinde Osmanlı Devleti'nde, devletin (dolaylı da olsa)⁵⁶ taraf olacağı ihtilaflar baştan engellenmektedir. Verginin diğer tarafını oluşturan halk için de bu kayıtlar çok önemlidir. Verginin, kime, hangi mallardan/işlerden, ne kadar, ne zaman, vb. verileceğini bilmek ve ödediği vergiyi tekrar ödemek zorunda kalmamak, bugünkü ifadesi ile “hukuki güvenlik” için olmazsa olmaz şarttır. Aynı durumun, vergi toplama yetkisi kendisine belirli bir ücret ve/veya hizmet karşılığı verilen kimse ile bunu veren kimse için de geçerli olduğunu eklemeliyiz.⁵⁷ İşte bu güvenliği sağlayan unsurlardan birisi de şüphesiz ki bu kayıtlardır.⁵⁸ Çünkü, bu kayıtlar sayesinde kimin kime, ne zaman, ne kadar vergi ödediği belli olmaktadır.

Değınmemiz gereken bir başka husus da, vergi tahsilatının mahkeme huzurunda yapılması zaruretinin olmayışıdır. Mezkûr hüccetlere bakıldığında “acaba vergi ödemesinin mahkemede yapılma zorunluluğu mu var ki, bu kadar çok kayıt deftere işlenmiş?” sorusu akla gelse de böyle bir zaruretin olmadığını söyleyebiliriz. Nitekim, ilâm niteliğinde olan bazı kayıtlarda, mahkeme huzurunda ifâ zaruretinin olmadığı görülmektedir. Mesela, vergi borcu mahkeme dışında ifa edilmiş, daha sonra bir ihtilaf vuku bulmuş ve iş mahkemeye gelmiştir. Mahkeme bu ödemeyi, mahkeme huzurunda yapılmadığı için geçersiz saymamıştır. Dolayısıyla vergi borcunun tahsilinin mahkeme huzurunda yapılması gibi bir şart söz konusu değildir.⁵⁹ Fakat, sayıya bakarak, bu tür işlemlerin mahkeme huzurunda yapılmasının tercih edildiğini söyleyebiliriz.

⁵⁶ Osmanlı Devleti'nin vergileri, özellikle klasik dönem için, çok çeşitli biçimlerde (iltizam-malikane vb.) toplamasını, fakat genelde dolaylı bir şekilde toplamasını kastettik. Devlet bu davaya, bazen doğrudan görevlileri vasıtası ile taraf olabilir. Bazen de, vergi toplama yetkisi kendisine verilen kişilerin taraf olması ile dolaylı olarak taraf olabilir. İkinci ihtimalde, her ne kadar devletin doğrudan taraf olmasından bahsedemesek bile, bu konuda ortaya çıkacak sıkıntıların iktisadî ve içtimaî faturası ile devlet muhatap olacaktır.

⁵⁷ Mesela. bkz. v.48b-1.

⁵⁸ Osmanlı Devleti'nde “vergilerin kanuniliği” meselesine, konumuzun dışında olduğu için girmiyoruz. Fakat yukarıda bahsedilen “hukuki güvenlik” bağlamında, kanunnamelerin de sicil defterlerindeki kayıtlarla beraber düşünülmesi gerekmektedir. Verginin belirliliğini sağlamakta en önemli görevi üstlenen Kanunnamelerin de şer'îye sicil defterlerine kaydedildiği unutulmamalıdır.

⁵⁹ Mesela bkz. v.14a-1.

Sonuç

İncelediğimiz defter özelinde, çalışmanın sonucunu şöylece özetleyebiliriz. Defterde yer alan kayıtların 1/5'i vergi hukukuna ilişkindir (136 kayıt). Bu kayıtlardan 23 tanesinde mahkeme bir vergi ihtilafını ortadan kaldırmakta, 90 tanesinde ise, ortada henüz bir ihtilaf yokken vergi borcunun ikrârı ve/veya bu borcun tahsilinin kaydını tutmaktadır. Vergilerin ifasının mahkeme huzurunda yapılması gibi bir zorunluluğun bulunmadığını, fakat muhtemel ihtilafların baştan önüne geçmek maksadıyla, mahkemede yapılmasının tercih edildiğini de eklemeliyiz.

Vergi hukukuna ilişkin işlemlerde mahkemenin rolünün ne olduğu sorusunun en temel cevabı, Osmanlı Mahkemelerinin genel yapısında saklıdır. Bu bağlamda mahkemelerin bu konudaki ilk rolü, şüphesiz ki, asli vazifesi olan kazâ (yargı) rolüdür. Nitekim buna ilişkin kayıtlar yukarıda zikredilmiştir. Fakat mahkemenin rolü bundan ibaret değildir. Osmanlı Mahkemelerinin, sadece birer mahkeme değil, aynı zamanda bazı idari işlerin yürütüldüğü ve bugün “noter işlemleri” dediğimiz işlemlerin de yapıldığı bir makam olduğundan bahsedilmişti. İşte vergi hukuku alanında mahkemelerin ikinci rolü, “ihtilafla uğraşmak yerine, ihtilafı baştan ortadan kaldırıcı bir tedbir” olarak niteleyebileceğimiz, herhangi bir ihtilaf ve dolayısıyla mahkeme kararı içermeyen, “hüccet” niteliğindeki belgelerin tutulmasıdır. Dönemin şartları göz önüne alındığında, bu tarz işlemlerin oynadığı olumlu rol dikkate değerdir.

Ayrıca, genel olarak şer'îye sicil defterleri hakkında çalışma yapıldığında, buradaki kayıtların en az yarısının “hüccet” niteliğinde olması, Osmanlı mahkemelerinin “noterlik” görevinin, sosyal hayatta ne derece önemli bir görevi ifa ettiğini göstermesi bakımından mühimdir. Nitekim yukarıda incelenen kayıtlara bakıldığında, defterde vergi hukuku ile alakalı toplam ihtilaf ve dava sayısı 23 iken, ortada bir ihtilaf yokken tutulan kayıt sayısı 90'dır.

KAYNAKÇA

- Akgündüz, Ahmet, *Şer'îye Sicilleri Mâhiyeti, Toplu Katoloğu ve Seçme Hükümler*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988, C.1.
- Aydın, M. Akif, *Kadı Sicillerinde İstanbul*, İstanbul, İSAM Yayınları, 2010.
- _____, *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet*, İstanbul, Klasik Yayınları, 2014.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları", *İÜEFD*, C.1 (Osmanlı Kanunnameleri İçinde), 1943, s.11-41.
- _____, "Avârız", *İA*, İstanbul, MEB Yayınları, 1979, C.2, s.13-19.
- Bayındır, Abdülaziz, *İslam Muhakeme Hukuku (Osmanlı Devri Uygulaması)*, İstanbul, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, 1986.
- Cin, Halil-Akgündüz, Ahmet, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2011.
- Çakır, Coşkun, "Osmanlı Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Tezler Bibliyografyası (1933-1999)", *Dîvân*, S.7, 1999/2, s.251-379.
- Demir, Abdullah, *Medeni Yargılama Hukuku Osmanlı Mahkemesi*, İstanbul, Yitik Hazine Yayınları, 2010.
- DİA, "Haraç- Osmanlı Devleti", *DİA*, İstanbul, TDV, 1997, C.16, s.88-90.
- Ekinci, Ekrem Buğra, *Osmanlı Hukuku Adalet ve Mülk*, İstanbul, Arı Sanat Yayınevi, 2008.
- Ersoy, Osman, "Şer'îye Sicilleri Toplu Katoloğuna Doğru", *AÜDTCFD*, C.21, S. 3-4, 1963, s.33-65.
- Fetâvâ-yı Hindîyye*, çev. Mustafa Efe, haz. İsmail Karakaya, Akçağ Yayınları, t.y, C. 13.
- Gedikli, Fethi, "Şer'îye Sicillerinin Hukuk Tarihi Açısından Önemi ve Sicillere Dayalı Araştırmalar", *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları -Tespitler-Problemler-Teklifler-*, TDV, 2007, s.73-96.
- _____, "Osmanlı Hukuk Tarihi Kaynağı Olarak Şer'îye Sicilleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.3, S.5, 2005, 187-213.
- _____, *Osmanlı Hukuku -Makaleler-*, İstanbul, Gündoğan Yayınları, 2012.
- Gerber, Haim, "Osmanlı Hukukunda Şeriat, Kanun ve Örf: 17.Yüzyıl Bursa'sı Mahkeme Kayıtları", Çev. Mehmet Akman, *Hukuk Araştırmaları*, C.8, No.1-3, 1994, s.265-291.
- Halaçoğlu, Yusuf, "Şer'îye Sicilleri Toplu Katoloğuna Doğru; Adana Şer'îye Sicilleri", *İÜEFTD*, S.30, 1976, s.99-108.
- İlgürel, Mücteba, "Şer'îye Sicilleri Toplu Katoloğuna Doğru", *İÜEFTD*, S.28-29, 1975, s.123-166.
- İnalcık, Halil, "İспенçe", *DİA*, İstanbul, TDV, 2001, C.23, s.177.
- _____, "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfi-Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları", *AÜSBFD*, C.13, No.2, 1958, s.102-125.
- Kazıcı, Ziya, *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, İstanbul, Bilge Yayıncılık, 2005.
- Kenanoğlu, M. Macit, "Vergi", *DİA*, Ankara, TDV, 2013, C.43, s.52-58.
- _____, *Osmanlı Millet Sistemi*, İstanbul, Klasik Yayınları, 2012.
- Korkmaz, Salih, "Trabzon 1816 Numaralı Sicili ve Hukuki Değerlendirmesi", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

- Kuru, Baki-Aslan, Ramazan-Yılmaz, Ejder, *Medeni Usul Hukuku*, Ankara, Yetkin Kitabevi, 2012.
- Lowry, Heath W., *Trabzon Şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi*, Çev. Demet Lowry, Heath W. Lowry, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2010.
- Ongan, Halit, *Ankara'nın 1 Numaralı Şer'îye Sicili*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1958.
- Osmanağaoğlu, Cihan, "Klasik Dönemi Bağlamında Osmanlı Devleti'nin Örfî Hukukuna İlişkin Genel Bir Değerlendirme", *GÜHFD*, S.2, 2007, s.75-130.
- Sahillioğlu, Halil, "Bâd-ı Hevâ", *DİA*, İstanbul, TDV, 1991, C.4, s.416-418.
- Tabakoğlu, Ahmet, *İslâm İktisadına Giriş*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2016.
- _____, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2016. Osmanlı Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Tezler Bibliyografyası (1933-1999)